

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В МЕЖАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

(За матеріалами Дніпрогесівської експедиції)

Дніпровське Надпоріжжя надзвичайно багате на археологічні пам'ятки — майже на кожному кроці можна знайти сліди перебування людини, яка жила тут починаючи від найдавніших часів.

Надпоріжжя в археологічному відношенні в дореволюційні часи не вивчалось, і всі відомості, що ми їх знаємо з літератури цього краю, обмежуються випусками каталогів Катеринославського музею.

За радянської влади, в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу, було поставлене питання про детальне археологічне вивчення території Дніпробуду. З цією метою була організована спеціальна археологічна експедиція, яка працювала під керівництвом Д. І. Яворницького з 1927 по 1933 р.

Зараз розгортаються роботи на будівництві Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Територія цих новобудов також багата на археологічні пам'ятки, і Інститут археології Академії наук Української РСР вже розпочав їх дослідження. Ці роботи повинні бути продовженням досліджень у Надпоріжжі, і тому виникла потреба подати хоча б короткі відомості про археологічні пам'ятки території, яка безпосередньо прилягає до території новобудов, що допоможе дослідникам швидше і краще розібратися в матеріалах під час проведення нових робіт.

І. Знахідки кісток викопних тварин

1. В с. Кічкас у 1927 р. знайдено кістки сибірського носорога, що залягали в піску в обриві берега. Культурних залишків не виявлено.

2. На правому березі Кайстрової балки, в околицях с. Петро-Свистунове, у 1933 р. знайдено ікло мамонта, яке залягало в лесі на глибині до 5 м. Ніяких культурних залишків не виявлено.

3. На території Мельничного селища Дніпрогесу знайдено кістки мамонта. Культурних залишків при них не виявлено.

II. Палеоліт

Експедицією по дослідженню території Дніпробуду вперше в Надпоріжжі були відкриті і досліджені палеолітичні стоянки, серед яких одна була мустьєрського часу. Пізніше учасникам експедиції Інституту археології вдалося відкрити ще кілька палеолітичних стоянок, серед яких були стоянки премустьєрського і мустьєрського часу. Більшість палеолітичних стоянок розташована в південній частині Надпоріжжя в межах Запорізької області.

4. На правому березі Дніпра в урочищі Круглик нижче Федорівки у 1946 р. відкрита і досліджена стоянка премустьєрського часу. Основним

матеріалом для вироблення знарядь служив халцедонізований кварцит. З виробничих знарядь визначено три групи: грубі ручні рубила, скребла та гостроконечники; інших культурних залишків не знайдено.

5. На лівому березі Дніпра, проти Вільного порога, у 1948 р. виявлено вимиті водою озера Леніна кремені, серед яких визначено два мустьєрських гостроконечники (один з них зберігся у вигляді уламка).

6. У 1932 р. частково досліджено стоянку на лівому березі Осокорівської балки, в околицях с. Петро-Свистунове. В 1946 р. дослідження цієї стоянки були продовжені. В лесі знайдено кілька культурних шарів азільського часу, а під лесом, в суглинках — шар мадленського часу, в якому виявлено і залишки жител.

7. На лівому березі Дубової балки, в околицях с. Петро-Свистунове, у 1932 р. досліджено розташовану тут стоянку. Культурні залишки залягали в лесі кількома окремими нашаруваннями, що характеризувалися вогнищами, кремінним та кістяним інвентарем. Знайдено також просвердлені черепашки та кістки тварин. В культурних шарах була помітна у вигляді плям червона фарба. Стоянку відносять до азільського часу.

8. На правому березі Кайстрової балки, за 150 м від Дніпра, у 1932 р. досліджено пізньопалеолітичну стоянку. Серед культурних залишків, які залягали одним шаром у верхній частині лесу, знайдено кремені та кістки тварин, багато покиді кремінного виробництва. Із знарядь трапилися тільки скребачки, серединний різець та уламок підретушованої пластинки. Стоянка датується пізньразільським часом.

9. На правому березі Кайстрової балки, трохи вище першої стоянки, у 1932 р. досліджена друга пізньопалеолітична стоянка. Культурний шар знаходився під лесом в суглинкуватому прошарку, що залягав на тонкому піщаному прошарочку. Тут знайдено два вогнища еліпсоїдної форми, навколо яких, а частково і в них, зосереджувалися культурні залишки. Серед кремінного інвентаря було багато скребачок на грубих пластинках, скребел на відщеплах, різців, пластин з підретушованими виїмками та ін. Покиді виробництва було мало. Тут же знайдено просвердлені морські черепашки, кістяне шило та кістки тварин. Датується стоянка пізньомадленським часом.

10. На Кайстровій балці у 1932 р. досліджена третя пізньопалеолітична стоянка. Вона знаходилася на лівому березі балки, проти другої стоянки. Геологічні умови залягання і вміст культурного шару однакові з другою стоянкою. Відноситься до того ж часу.

11. Четверта пізньопалеолітична стоянка на Кайстровій балці. Досліджена у 1933 р. Ця стоянка знаходилася на правому березі від'ярка, що впадає в Кайстрову балку з правого боку на лінії с. Петро-Свистунове, тобто ще вище другої стоянки. Тут в лесі було виявлено дев'ять культурних шарів. Характерною ознакою верхніх шарів є їх забарвлення червоною фарбою (вохрою) в окремих місцях. Інвентар стоянки складався з багатого асортименту кремінних виробів при майже повній відсутності кісток тварин. Нижні чотири шари відносяться до пізньомадленського часу, всі інші — до азільського.

12. Пізньопалеолітична стоянка на Кролівській балці. Частково досліджена у 1949 р. Культурні залишки залягали в лесі правого берега балки. Знайдено два вогнища, навколо яких зосереджувалися кремені і небагато кісток тварин.

III. Неоліт

Неоліт території порожистої частини Дніпра досить добре вивчений. Для цієї епохи вдалося встановити навіть окремі періоди її розвитку. Найдавніший, ранньонеолітичний період тут представлений цілою групою стоянок, характерною ознакою яких в геологічному відношенні

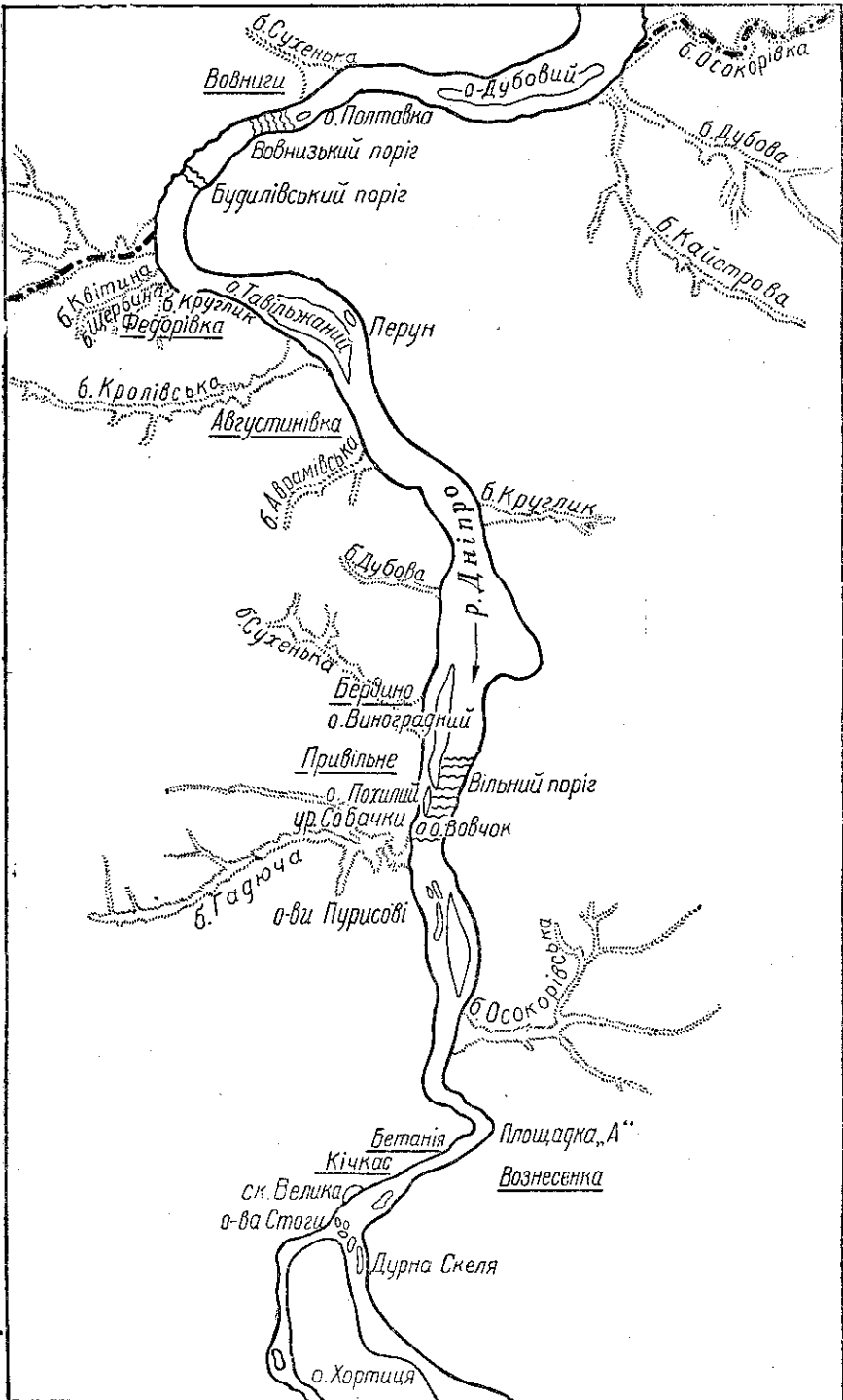

Рис. 1. Схематична карта Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області.

є залягання їх в буруватому піску надзаплавних терас та низьких піщаних островів, який завжди буває перекритий темним гумусованим піском. Кремінний інвентар цих стоянок мікролітичного характеру, вкладишевої техніки. Численні різноманітні кістяні вироби часто прикрашені геометричним орнаментом. Кераміка гостродонна, до складу глини домішано черепашок. Орнаментована вона вирізними ямками та борозенками. Проте трапляються фрагменти плоскодонного посуду, зробленого з талькового сланцю. В цей час вперше з'являються плоскуваті асиметричні овальні в перерізі камінні сокири та знаряддя у формі човників, вироблені з талькового сланцю. Кістки тварин свідчать про використання людиною виключно дикої фауни. Відомі залишки вогнищ.

Ранньонеолітичні стоянки

13. Стоянка в урочищі Круглик. Досліджена в 1946 р. Стоянка була розташована на надзаплавній терасі правого берега Дніпра, нижче с. Федорівка. Культурні залишки залягали в буруватому піщаному ґрунті, де у вигляді вкраплень траплялися черепашки. Кремінні вироби мали мікролітичний характер; знайдено фрагменти ранньонеолітичної кераміки, фрагмент талькової посудини, уламок знаряддя з талькового сланцю, зробленого у формі човника, та кістки виключно диких тварин.

14. Стоянка проти Харкової скелі. Досліджена у 1946 р. Стоянка була розташована на надзаплавній терасі. Культурні залишки залягали в буруватому піску. Знайдено фрагменти ранньонеолітичного посуду, мікролітичні кремені та кістки диких тварин.

15. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Нижній шар ранньонеолітичного часу залягав у буруватому піску. Знайдено фрагменти кераміки, мікролітичні кремені вироби, кістяні вироби, серед яких були шила, лошила, грузильця для вудок, рибальські гачки, уламки кістяних оправ для мікролітичних кремені знарядь.

16. Стоянка на острові Вовчок. Досліджена у 1928—1929 рр. В нижній частині культурного шару знайдено ранньонеолітичні залишки у вигляді фрагментів посуду, мікролітичних кременів і цікаве кістяне шило з скульптурно виробленою голівкою звіра.

Стоянки розвиненого неоліту

Розвинений неоліт Надпоріжжя поділяється на три періоди, що характеризуються стоянками типу Собачок, Середнього Стогу I і Середнього Стогу II; ці назви відповідають місцезнаходженням, вперше відкритим у Надпоріжжі.

Стоянки першого періоду (Собачки) мають такі характерні відмінності. Вони розташовані також на надзаплавних терасах та низьких піщаних островах, але їх культурні залишки, на відміну від ранньонеолітичних стоянок, залягають вже в нижній частині гумусованого піску.

Кремінні вироби зберігають мікролітичний характер вкладишевої техніки, але з'являються вже і знаряддя з досить великих кременіних пластин та відцепів, і асортимент їх взагалі стає значно різноманітнішим. Вперше з'являються кремені трикутної форми наконечники стріл, оброблені обабіч.

Кістяні вироби сильно зменшуються кількісно та за асортиментом і в основному являють собою шила, рибальські гачки та лошила.

Кількість кераміки значно збільшується, посуд виробляється одноманітних розмірів і форм і являє собою середнього розміру плоскодонні посудини із злегка опуклими плічками, а вінця мають потовщення на внутрішньому боці. Зрідка трапляється гостродонний посуд. Посудини зроблені з глини, до якої домішано пісок, посуд часто буває перепалений, що є наслідком недосконалого випалу. Орнамент починається на внутрішній поверхні вінець, вкриває всю поверхню посуду і закінчується

на денці. Орнаментальними елементами є гребінець, трикутні відтиски і борозенка. Орнаментальні мотиви геометрично прямолінійні і лише зрідка трапляються криволінійні. Відомі пряслиця, вироблені з стінок посуду.

Основним виробничим знаряддям була невелика асиметрична клинувата сокира овального перекою. Відомі камінні прив'язні молоти та дисковидні знаряддя. Значно збільшується кількість знарядь у формі човників та інших дрібних виробів з талькового сланцю.

Надзвичайно характерною ознакою цих стоянок є наявність на горизонтальних поверхнях гранітних скель, розташованих в межах стоянки, так званих шліфувалл — слідів шліфування камінних знарядь.

Поряд з кістками диких тварин та риб трапляються кістки свійських тварин: бика, свині, кози та собаки. Це свідчить вже про перехід людини від суто споживчого до відтворюючого способу господарювання, про появу примітивного стада, як запасу м'яса.

Для цього періоду відомі могильники з обрядом трупопокладення. Поховані лежать на спині, в простягнутому положенні, пофарбовані, а інколи просто засипані червоною фарбою, в один ряд по горизонталі. Проте іноді зустрічаються групи поховань, розташованих одне над одним. Раніші поховання ніякого інвентаря не мають, пізніші бувають з похоронним інвентарем, що складається з прикрас, кістяних виробів та кремінних знарядь; посуд до похоронного інвентаря ще не входить. На території стоянок виявлено вогнища, але залишків жител не знайдено.

Культурні залишки другого періоду (Середній Стіг I) в Надпоріжжі у вигляді окремого культурного шару були знайдені тільки в одному місці — біля каменя Багатир. На деяких стоянках вони перекривають культурні шари періоду Собачок або ж підстилають культурний шар наступного періоду — Середнього Стогу II.

Характерною ознакою цього періоду розвиненого неоліту Надпоріжжя є майже повна відсутність серед культурних залишків кремінних виробів. Типовим знаряддям була коротка овальна в перерізі камінна асиметрична клинувата сокирка, що мала у верхній частині спеціально збиту овальну площадку для ударів. Сокирки відшліфовані (крім ударної площадки).

Посуд — плоскодонний, одноманітного середнього розміру, з надзвичайно характерним моделюванням вінець. Орнаментацією інколи покрито всю поверхню посудини, як за часів першого періоду, але в більшості посуд орнаментований тільки по верхній частині. Основним орнаментальним елементом служили відтиски трикутничків, що часто гублять свою форму і перетворюються у відтиски клинуватої форми, форми зігнутих клинів, ком та ін. Як правило, орнамент наносився так званою скорописною технікою, при якій штамп, не одриваючи від стінки посудини, посували по поверхні і ритмічно на нього натискували. Орнаментальні мотиви в основному лишаються ті ж, що і на Собачках, але з'являються і фестоновидні фігури, що, звисаючи, оперізують посуд на вичеревках. Є привізний посуд, до глини якого домішано графіт. Він цілком відрізняється від місцевого посуду по формі і орнаменту. Трапляються кістки диких і свійських тварин.

Стоянки третього періоду (Середній Стіг II) характеризують кінцевий етап розвиненого неоліту Надпоріжжя. Стоянки розташовані на високих окремих гранітних масивах, культурні залишки їх залягають в гумусованому піску. Інвентар цих стоянок значно відрізняється від інвентаря стоянок попереднього часу. Основним знаряддям цього періоду була досить великого розміру овальна в перерізі клинувата симетрична шліфована сокира. В цей час з'являються також невеликого розміру клинуваті кремінні сокирки, підшліфовані обабіч з боку леза. Надзвичайно характерний кремінний інвентар; тут повністю відсутні мікролітичні вироби, з'являються ножі з довгих пластин з косо рету-

шованим кінцем, такі ж косо ретушовані скребачки, вістря та ін. Типовим стають трикутні обабіч оброблені наконечники стріл.

З кістяних виробів відомі: шила, лошила, гарпуни з рогу оленя та поворотні гарпуни.

Кераміка також відрізняється від кераміки попереднього часу. До глини посудин жовтого або сіруватого кольору домішано товчених черепашок; випалено посуд добре. Посудини мають одноманітний середній розмір, яйцеподібну форму з досить високим вертикальним або злегка опуклим горлом. Орнамент починається часто на внутрішній поверхні вінець і викриває тільки верхню частину посудин. Він розташований оперізуючими рядками, зигзагами, ялинкою, заштрихованими кутами, зрідка буває у вигляді дуг, що внизу обрамлюють рисунок. З орнаментальних елементів вживали: гребінець, перевитий шнур (гусеничку) та борозенки. Серед культурних залишків трапляються фрагменти трипільського посуду — поліхромні, монохромні і орнаментовані канелюрами та гребінцем, які свідчать про зв'язки з землеробським населенням Лісостепу. Трапляються пряслиця, вироблені з стінок посуду. Кістки тварин належать дикій і свійській фауні.

На території стоянок відомі вогнища, проте житла не виявлені.

Стоянки типу Собачок

17. Стоянка в урочищі Собачки. Досліджена у 1928—1929 рр. Стоянка була розташована на правому березі Дніпра, в кінці Вільного порога та на острові Вовчок. На території урочища і на острові знайдено культурний шар раннього часу розвиненого неоліту, який залягав у сильно гумусованому піску. Серед численного різноманітного кремінного інвентаря траплялися мікролітичні вироби вкладишевої техніки, вироби з досить великих пластин та відщепів, знайдено також трикутні наконечники стріл, оброблені з обох поверхень. Багато знайдено овального перерізу, асиметричних невеликого розміру камінних клинуватих сокирок з підшліфованим лезом, знаряд у формі човника, вироблених з талькового сланцю, камінних прив'язних молотів. Знайдено багато дрібних речей з талькового сланцю (грузилець, кілець, пластин та ін.). Кістяних виробів мало; це шильця, лошила та рибальські гачки. Посуд одноманітний, плоскодонний, невеликого розміру, примітивного виробу, часто перепалений. Орнамент викриває всю поверхню посудини, навіть і денце. На стоянці виявлено вогнища, проте житла невідомі. На території стоянки знаходився могильник з 14 поховань; поховані простягнуті, засипані червоною фарбою. Частина поховань була сконцентрована в дві групи — чотири і три поховання, інші поховання одиничні. Похоронного інвентаря біля похованих не було. Поверхні гранітних прибережних скель вкриті шліфувадлами.

18. Стоянка на Гадючій балці, що обмежує територію урочища Собачки з південного боку. Досліджена у 1929 р. Культурні залишки знайдено у нижній частині гумусованого піску. На скелі в річці було виявлено шліфуваadlo.

19. Стоянка на Похилому острові. Досліджена у 1928 р. Культурні залишки знайдено також в нижній частині гумусованого піску. На поверхнях гранітних масивів острова є шліфуваadlo.

20. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. В одному з культурних шарів цієї стоянки знайдено матеріал типу стоянки в урочищі Собачки. На території стоянки знайдено безінвентарні поховання.

21. Вовнизька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. Розташована на березі досить високої надзаплавної тераси проти с. Вовниги. Тут знайдено культурний шар, характерний для стоянок цього типу. За 200 м нижче стоянки знаходиться могильник, який був досліджений

у 1949 р. Поховані, в кількості 32, залягали у великій ямі, розташованій вздовж берега. Кістяки лежали рядами поперек ями, перпендикулярно до річки, головами на південь. Поховані були засипані червоною фарбою. З похоронного інвентаря знайдено кістяні підвіски та просвердлені в корені зуби оленів і зуби коропових порід риб.

22. Стоянка проти острова Полтавка. Розвідана у 1932 р. Стоянка знаходилася на лівому березі Дніпра, трохи вище Вовницької лівобережної стоянки. Води Дніпра повністю зруйнували цю стоянку. На місці її розташування було зібрано лише інвентар, характерний для стоянок типу Собачок.

Стоянки типу Середнього Стогу I

23. Стоянка на Середньому Стозі. Досліджена у 1927 р. В западній Середнього Стогу, заповненій піщаним ґрунтом, було знайдено два культурні шари, нижній з яких був позначений як Середній Стіг I, а верхній — як Середній Стіг II. Нижній культурний шар являв собою чотири півсферичної форми купи, які в основному склалися з черепашок, де і були знайдені культурні залишки. Кременний інвентар нечисленний і нехарактерний, повністю відсутні мікролітичні форми. Добре випалений посуд середнього розміру, одноманітної форми, з характерними вінцями, що зовні виступають похило донизу, утворюючи виступ. Орнаментальні елементи в основному являють собою відтиски трикутничків, які часто гублять свою форму. Зрідка трапляється також гребінцевий орнамент і борозенка. З кістяних виробів відомі шила, рибальські гачки. Кістки належать диким і свійським тваринам.

24. Стоянка в урочищі Собачки. Досліджена у 1928—1929 рр. Верхній горизонт культурного шару дав інвентар, характерний для стоянок цього типу.

25. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Один з культурних шарів стоянки на цьому острові дав матеріал, характерний для стоянок цього типу.

26. Вовницька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. Верхня частина культурного шару дала матеріал, характерний для стоянок цього типу.

Стоянки типу Середнього Стогу II

27. Стоянка на скелі Середній Стіг. Досліджена у 1927 р. Культурні залишки верхнього шару цієї стоянки, який залягав в еоловому піску западини скелі, характерні для останнього періоду розвиненого неоліту Надпоріжжя. Інвентар складався з посудин яйцеподібної форми з вертикальними вінцями, орнаментованих по верхній частині гребінцем, перевитою шворкою або борозенками.

Мікролітичні форми виробів з кременю відсутні. Характерними є ножі з косо ретушованих по краю пластинок, такі ж косо ретушовані скребачки з відщепів, кістяні вироби — шильця, лошила, рибальські гачки. Багато кременних трикутної форми наконечників стріл, оброблених з обох поверхень. Кістки належать диким і свійським тваринам. Знайдено три фрагменти трипільського посуду.

28. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. На цій стоянці один з культурних шарів дав матеріали, ідентичні з матеріалами Середнього Стогу II.

29. Вовницька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. У верхньому шарі цієї стоянки траплялись фрагменти посуду, характерного для стоянок цього типу.

IV. Перехідний час від неоліту до мідно-бронзової епохи

Стоянки типу Дурної Скелі

На території порожистої частини Дніпра виявлена ціла група стоянок, які відносяться до перехідного часу від неоліту до бронзи. За своїм культурним вмістом вони відрізняються як від стоянок попереднього часу, так і від пізніших археологічних пам'яток. Стоянки цього періоду, як правило, розташовані на високих, окремих гранітних скелях. Їх культурний шар залягав в гумусовому піску, який покривав поверхню та вападини цих скель.

Основним виробничим знаряддям цього періоду була камінна біко-нічно просвердлена сокира, що формою нагадує ще клинувату сокирку попереднього періоду. На стоянках знайдено також багато конічних висвердлків, які утворилися внаслідок свердління сокир. Кремінний інвентар нечисленний, але надзвичайно характерний — він складається виключно з відщепкових форм і являє собою скребла, грубі наконечники стріл, дротики та кинджали, оброблені обабіч. Виробів з кістки небагато і обмежуються вони шилами та ложилами, знайдено було на Дурній Скелі і одне конічно зашліфоване на кінці кістяне свердло. Трапляються мідні шила.

Надзвичайно численна кераміка доброго випалу, до складу глини якої домішано пісок. Розміри посуду різноманітні — від зовсім невеличких посудин до дуже великих, місткістю до трьох відер, форма гостродонна та плоскодонна. Надзвичайно різноманітні елементи і мотиви орнаменту, який покриває тільки верхню частину посуду. Улюбленим орнаментальним елементом є перевитий шнур та плетена вдвоє і втриє вірвочка; вживали також і карбики самої різноманітної форми. В цей час вперше у Надпоріжжі з'являються валик у вигляді виступів на поверхні посуду, а пізніше і у вигляді оперізуючих рядків та ялинки. Валик орнаментований шнуром, гребінцем та різними нарізками. Вперше з'являється також орнамент у вигляді серпиків з шнура і горизонтальні широкі, іноді грубо канелювані ручки. Орнаментальні мотиви надзвичайно ускладнені — крім рядків, зигзагів, „ялинки“ тощо з'являються шеврони, концентричні кола та фестони. Значно збільшується кількість пряслиць, вироблених із стінок посуду. Житла невідомі, на стоянках траплялися тільки відкриті вогнища. Кістки належать свійським і диким тваринам.

30. Найхарактернішою для цього часу є стоянка на Дурній Скелі. Це великий гранітний масив, розташований під лівим берегом Дніпра, проти голови острова Хортиці. Тут і було вперше виявлено культурний шар цього часу. Досліджена у 1928 р. Культурні залишки залягали у піщаному ґрунті, що заповнював западину посередині скелі.

31. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Верхня частина культурного шару містила кераміку, характерну для стоянок цього типу. Тут же знайдено і простягнуте поховання, серед похоронного інвентаря якого була і камінна просвердлена сокирка.

32. Стоянка на скелі Перун. Досліджена в 1929 р. Скеля Перун розташована на лівому березі Дніпра, проти кінця Тавільжаного острова. На стоянці виявлено культурний шар з інвентарем, характерним для стоянок цього типу. Серед орнаментальних мотивів тут зустрінуто і мотиви, характерні для пізньої, катакомбної культури („лопати“). Знайдено багато камінних висвердлків.

33. Стоянка на Похилому острові. Досліджена у 1928 р. Похилий острів розташований під правим берегом Дніпра, в межах Вільного порога. У верхній частині культурного шару знайдено матеріал, характерний для стоянок цього типу.

V. Бронзова епоха

Бронзова епоха в Надпоріжжі представлена чотирма видами пам'яток: поселеннями, камінними закладками, могильниками та скарбами. Характерною ознакою поселень є наявність камінних будов житлового та господарського призначення. Отже, в цей час у Надпоріжжі вперше починають використовувати камінь як будівельний матеріал. Поселення були розташовані на надзаплавних терасах та островах, що по висоті відповідають цим терасам, та в гирлах ярів на висоті третьої тераси.

Раніші поселення

34. Поселення на Виноградному острові. На місці стоянки на Виноградному острові в 1929—1930 рр. досліджено поселення початку бронзової доби. На поселенні виявлено залишки великого камінного житла, до якого впритул прилягали будови меншого розміру. Серед культурного інвентаря знайдено кераміку, орнаментовану валиком, що іноді покривав у вигляді ялинки всю поверхню посудини і навіть дещо або в кілька рядків оперізував горло та плічка посудини. Валик часто орнаментований шнуром, гребінцем та нарізками. Відомі розтиральні камені. На території поселення було два поховання жінок з немовлятами і одне поховання юнака. Жіночі поховання супроводжувалися бронзовими браслетами та спіральними сережками, а біля поховання юнака, крім сережки, був ще й посуд, що нагадує посуд катакомбних поховань.

35. Поселення на території Божкового хутора в с. Федорівка. Досліджене у 1931—1932 рр. Тут знайдені подібні камінні споруди, а також камінні розтиральники, уламки зернотерок, ливарних камінних матриць, мідне шило та бронзовий ніж, багато кераміки, орнаментованої валиком, характерним для цього часу.

36. Поселення на лівому березі Дніпра проти с. Вовниги. Досліджене у 1931 р. Тут також знайдені залишки камінних споруд та кераміка, орнаментована валиком, і бронзовий серп характерної для Подніпров'я форми.

Пізніші поселення

37. Поселення на острові Хортиця. Досліджене у 1928 р. Воно знаходилося в північно-східній частині голови острова. Тут виявлені фундаменти камінних споруд, кераміка, орнаментована валиком з пальцьовими відтисками.

38. Поселення в урочищі Сагайдачного, на місці шлюзів Дніпрогесу. Досліджене у 1928 р. Тут виявлені залишки камінних споруд, подвійний кромлех з великих камінних плит і кераміка, орнаментована валиком з пальцьовими відтисками.

39. Поселення на Дубовому острові. Досліджене у 1931 р. У хвості острова були виявлені залишки камінних споруд і фрагменти кераміки, орнаментованої валиком з пальцьовими відтисками.

40. Поселення в гирлі Канцерської балки. Досліджувалось у 1929 та 1946 рр. Тут знайдено залишки окремих камінних споруд невеликого розміру і фрагменти кераміки, орнаментованої валиком.

На всіх поселеннях цього часу знайдено багато кісток свійських тварин і незначна кількість кісток диких тварин.

Камінні закладки

41. Камінні закладки на Собачках. Досліджені у 1929 р.

Закладка I. Округла, плоска, викладена в один камінь. Під центром закладки знаходилася поздовжньо прямокутна яма, у верхній частині якої було ще три камінні закладки. Під цими закладками була земля,

що вкривала поховання; кістяк скорчений на спині. Ніяких речей не виявлено.

Закладка 2 мала таку ж конструкцію. На дні ями знаходилося поховання; кістяк скорчений на спині. Біля поховання знайдено дві посудини ямного типу і одна у вигляді конічної чаші.

Закладка 3 мала круглу форму, викладена в один камінь. Поховань не було. В закладці знайдено невеличкий горщик.

42. Камінні закладки в голові Тавільжанового острова. Досліджені у 1946 р. Тут знайдено групу камінних закладок різного вигляду із скорченими похованнями і посудом ранньокатакомбного типу.

43. Камінні закладки в урочищі Круглик. Досліджені у 1946 р. На правому березі Дніпра, проти голови Тавільжанового острова, під камінною закладкою знайдено залишки двох дитячих поховань з маленькими посудинками пізньобронзового часу.

44. Група камінних закладок в околицях х. Орлове. Досліджена у 1946 р. Ця група складалася з десяти закладок і однієї камінної споруди. Споруда мала культове призначення, закладки виявилися похоронними спорудами — в них знайдені скорчені поховання, поховання в камінному ящику з посудом пізньобронзового часу і одне поховання з посудом ямного типу.

45. Камінні закладки в гирлі Щербині балки (с. Федорівка). Досліджені у 1945 р. Тут виявлено скорчене поховання, біля якого було бронзове колечко і глиняна курильниця на ніжках.

46. Камінні закладки в гирлі правобережної Тавільжанової балки. Під закладками знайдено камінні ящики.

47. Камінні закладки на лівому березі Осокорівської (Маркусової) балки. Під закладкою знайдено скорчене поховання з кривим бронзовим ножом, бронзовий рибальський гачок, сплави бронзи і шлаки.

48. Камінні закладки на правому березі гирла Осокорівської (Маркусової) балки. Тут розкопано кромлех і знайдено скорчені кістяки в камінних ящиках, всі з посудинами. Знайдено листовидну бронзову стрілу і браслет з дроту, а також просвердлені сокирки.

49. Камінні закладки на лівому березі гирла Гадючої балки. Тут під закладками були виявлені камінні ящики.

50. Камінна закладка на лівому березі гирла балки Круглик в с. Федорівка. Досліджена у 1946 р. Під закладкою знайдено скорчене поховання в камінному ящику; біля похованого був горщик пізньобронзового часу.

51. Камінна закладка на Тавільжановому острові. Досліджена у 1946 р. На правому березі острова під камінною закладкою знайдено поховання з посудом зрубного типу; кістяк скорчений на боці.

Могильники

52. Могильник на острові Хортиця. Досліджений у 1928 р. В одній з могил, що знаходилися майже посередині острова, знайдено зруйноване поховання без речей; кістяк скорчений на боці.

53. Окрема могила біля контори Дніпробуду. Досліджена у 1927 р. На поверхні землі було видно камінну закладку, під якою в п'ятьох місцях були окремі купки каміння. Під цими купками знайдено скорчені на боці поховання. Біля одного з них знайдено кремінну скребачку і частини двох посудин типу стоянки на Дурній Скелі.

54. Могильник I в с. Кічкас. Досліджений у 1927 р. Могильник складався з 48 могил, з яких три були великі, а інші — незначних розмірів. Ці три могили належали до бронзової епохи.

Могила 16. Досліджена у 1927 р. Тут знайдено поховання бронзової епохи із скорченим кістяком.

Могила 33. Під камінною закладкою в могильній ямі було поховання із скорченим на боці кістяком, біля ніг якого лежала гілка рога оленя.

Могила 35. Досліджена у 1927 р. Тут знайдено скорчені на боці поховання, біля одного з яких знаходилося кістяне кружальце і кременна стрілка.

55. Могильник на території селища № 2 Дніпробуду. Досліджений у 1927 р.

Могила 5. Під насипом виявлено п'ять поховань без речей; кістяки скорчені на боці.

56. Могильник на лівому березі Дніпра, проти с. Кічкас. Досліджений у 1927 р.

Могила 1. В могилі знайдено камінні закладки і дві камінні гробниці, в яких були скорчені поховання. Біля одного з них виявлено банкуватий горщик і кістки тварин.

57. Могильник на території селища № 3, с. Кічкас. Досліджений у 1927 р.

Могила 1. Знайдено два поховання без речей — один кістяк скорчений на боці, другий скорчений на спині.

Могила 2. Знайдено два поховання без речей, кістяки скорчені на боці.

Могила 4. Знайдено один кістяк, що лежав ниць. Речей не знайдено.

58. На лівому березі Дніпра, проти старого залізничного моста, на так званій площадці А Дніпробуду виявлено кілька могильників різного часу.

Серед розкопаних могил були виявлені древньоюмні поховання і поховання пізньобронзової епохи.

59. Могильник II в с. Кічкас. Досліджений в 1927—1929 рр. Могильник складався з дев'яти могил, характерною ознакою яких були кромлехи, камінні закладки та камінні ящики. Поховання відносяться до бронзової доби. Частина цих споруджень являє собою культові місця із захороненням тільки посудинок.

60. Могила 3 між Гадючою балкою та с. Привільне. Досліджена у 1929 р. В могилі знайдено багато поховань, одне з яких було в камінному ящику; кістяки скорчені на боці. Біля деяких поховань знайдено посуд пізньобронзової епохи.

61. Могили 4 і 5 нижче с. Привільне. Досліджені у 1929 р. Могили характерні тим, що в них знайдено багато скорчених кістяків, біля яких був посуд пізньобронзової епохи.

62. Могила вище с. Бердине (суч. Ново-Олександрівка). Досліджена у 1929 р. В цій могилі знайдено скорчені кістяки без речей.

63. Могила в балці Круглик, нижче с. Федорівка. Розкопана співробітниками Запорізького музею в 1930 р. Знайдено скорчені кістяки, кромлех, гостродонний посуд.

64. Могильник на правому березі Дніпра між балками Квітиною та Канцирською (с. Федорівка). З цього могильника у 1931 р. досліджено одну велику так звану Червону могилу. В основі її був величезний кромлех з гранітних плит, в центрі якого знаходилася камінна півсферичної форми споруда (гробниця), біля якої стояв камінний ящик. Знайдено поховання, посуд і уламки бронзових речей.

С к а р б и

65. Скарб бронзових речей з Авраміївської балки (Верхньохортицький район). Тут в горщику знайдено долото, три пальстави, два кельти, сім серпів та уламок серпа, бритву, обручку та куски сплавів бронзи.

66. Скарб з с. Вовнига. Знайдено талькову матрицю для відливки вислообушних сокир та матрицю для відливки різних прикрас.

67. Скарб з с. Вознесенка (Нове Запоріжжя). Знайдено дев'ять ливарних талькових матриць для відливки кельтів, наконечників, втульчастих списів та серпів.

68. Скарб з острова Хортиця. Знайдено два фрагменти бронзових серпів, наконечників списів та двох дротиків.

69. Скарб з острова Тавільжанового. Знайдено талькові матриці.

70. Скарб з с. Августинівка. Знайдено бронзові серпи та уламок кельта.

VI. Скіфо-сарматські пам'ятки

71. Могильник I біля контори Дніпробуду. Досліджений у 1927 р. Могильник складався з 45 могил.

Десять могил (9, 23, 24, 27, 28, 32, 37, 38, 39, 40) знищені були раніше, сім (12, 13, 14, 21, 22, 26, 48) лишилися нерозкопаними, інші були досліджені. Всі вони мали незначні розміри, під насипом обов'язково була кругла камінна закладка, а під нею — продовгувато-чотирикутна яма, закладена вгорі камінням. Всі поховані простягнуті, орієнтовані головою на захід. Знайдено залізні ножі, намисто, грецький чорнолаковий посуд, тригранні бронзові наконечники стріл, золоті бляшки тощо. Біля кістяків знаходилися кістки тварин.

72. Піщані кучугури біля с. Варварівка. На лівому березі Дніпра, проти Будилівського порога, на пісках знаходили бронзові трикутні наконечники стріл.

73. Поховання під камінною закладкою в урочищі Круглик. Досліджене у 1946 р. Під камінною закладкою знайдено простягнутий кістяк; похований орієнтований головою на захід. Біля кістяка лежав однобічний залізний меч та бронзові трикутні наконечники стріл.

74. Могильник на правому березі Гадючої балки. Під насипами невеликого розміру виявлено камінні закладки, під якими в могильних ямах знайдено простягнуті кістяки і такі речі: бронзові наконечники стріл, намисто, орнаментоване вічками, пояс з бронзових лусочок, залізні ножі тощо.

75. Могильник на правому березі Дніпра проти голови Пурисових островів. Досліджений у 1929 р. Під невеликими насипами виявлено камінні закладки. В могильних ямах були поховання, часто зруйновані; кістяки простягнуті. Знайдено бронзові наконечники стріл, залізні ножі.

76. На лівому березі гирла Гадючої балки виявлено окремі простягнуті поховання під камінними закладками; біля них знайдено бронзові наконечники стріл.

VII. Пам'ятки епохи полів поховань

77. Могильник на миску між Гадючою балкою та Дніпром. Досліджений у 1929 р. В кількох місцях у ґрунті знайдені мисочки раннього часу, які стояли по дві-три вкупі.

78. На лівому березі острова Хортиця, нижче залізничного моста, під час будівництва будинку знайдено кістяк і біля нього шість мисок і два глечики.

79. Лівий берег Вільного порога. Тут знайдено сім посудин одна в одній.

80. Сухенька балка. В с. Привільне був розкопаний могильник. Знайдено різні речі і монету Септимія Севера.

81. Кролівська балка. Тут відомо селище і могильник.

82. На правому березі гирла Щербиної балки трапляються знахідки кераміки.

VIII. Слов'яни

83. Поселення на території с. Кічкас. Досліджене у 1927—1928 рр. Вздовж правого берега Дніпра, проти греблі Дніпрогесу, було досліджено слов'янське поселення, яке складалося з 57 землянок. Знайдено багато різноманітних речей.

84. Поселення на лівому березі Дніпра проти греблі Дніпрогесу. Розвідане у 1928 р. Тут підібрано матеріал, ідентичний матеріалу попереднього поселення.

85. Поселення в голові острова Хортиця, під лівим берегом. Тут знайдено слов'янські землянки і фрагменти посуду XI—XII ст. ст.

86. Котлован греблі Дніпрогесу. Знайдено п'ять залізних мечів та кераміка.

IX. Інші пам'ятки

87. Печі для випалювання посуду на Канцирській балці. Досліджені у 1930—1931 рр. Одна піч була завантажена посудом, який нагадує салтівську кераміку.

88. Правобережна Дубова балка. На лівому березі гирла балки трапляються фрагменти, що нагадують канцирську кераміку.

89. Канцирська балка, кілометрів 5 від впадіння в Дніпро. Тут відомо гончарські печі, але посуд меншого розміру і іншої форми, ніж у нижній частині балки.

90. Поховання в Криничній балці. Тут знайдено невелику групу могил. Під насипом в ямах виявлено татарські поховання; кістяки простягнуті. Біля одного жіночого поховання знайдено: бронзове дзеркало, перстень, аграфи, оздоблені самоцвітним камінням, тощо.

91. Площадка А Дніпробуду. В 1929 р. досліджена велика овальної форми споруда, посеред якої, біля камінної споруди меншого розміру, знайдено так званий Вознесенський скарб, який складався із золотих, срібних, бронзових та залізних речей.

X. Монети

92. Біля скелі Велика в с. Кічкас знайдено золоту візантійську монету імператора Юстиніана.

93. На вулиці Кічкасу знайдено бронзову візантійську монету імператора Юстина.

94. В Дніпрі перед греблею Дніпрогесу рефульор підсосав нижню частину грецької амфори, в якій було кілька десятків бронзових монет малоазійських колоній: Газіури, Тавлари, Синопи та ін. Сім з них надійшли до Дніпропетровського музею, чотири — до Нікопольського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М., Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР, АП, т. II, К. 1949.

2. Добровольський А., Етюди з надпорізького неоліту. Антропологія, Річник Кабінету антропології, III, 1929, К. 1930; Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927, Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929; Кам'яні закладки в околицях Тавільжанового острова, АП, т. II, К. 1949; Кам'яні споруди бронзової доби в Надпоріжжі, АП, т. II, К. 1949; Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. в Надпоріжжі, АП, т. I, К. 1949.

3. Ефименко П. П. и Береговая Н. А., Палеолитические местонахождения СССР, МИА, № 2, 1941.

4. Ефименко П. П., Первобытное общество, Л. 1938.

5. Каталоги Екатеринославского музея за 1893, 1905 и 1910 гг.
6. Лагодовська О. Ф., Кам'яні закладки Надпоріжжя, АП, т. II, К. 1949.
7. Рудинський М., Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ 1929.
8. Смолічев П., Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ 1929.
9. Яворницький Д. І., Дніпрові пороги, Держукрвидав, Харків 1928.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ДНЕПРОВСКОГО НАДПОРОЖЬЯ В ГРАНИЦАХ ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Предстоящие археологические исследования побережья Днепра от г. Запорожья до Каховки, предпринимаемые в связи со строительством Каховской гидроэлектростанции, будут продолжением археологических работ, проводившихся в Надпорожье во время строительства Днепрогэса.

Для того чтобы исследователи могли быстрее ориентироваться в памятниках, которые могут быть обнаружены на территории новостроек, непосредственно примыкающей к Надпорожью, полезно хотя бы кратко ознакомиться с открытыми там памятниками.

Публикацию этих памятников автор осуществил в виде археологической карты Надпорожья в границах Запорожской области. В работе указаны местонахождения и даны краткие характеристики: находок костей ископаемых животных, палеолитических и неолитических стоянок, четырех групп памятников бронзового века (поселений, каменных закладок, могильников и кладов), памятников скифского, сарматского и раннеславянского времен, кочевых народов, обитавших в этих местностях, славянских памятников более позднего времени, находок монет.
